

EURÓPA ÉS AZ ISZLÁM

NÉMETH PÁL

NÉMETH Pál - református lelkész, teológiai tanulmányait Budapesten végezte 1971 és 1976 között, 1976-tól 1982-ig sémi filológiát és arab irodalmat tanult az ELTE-n. Közben két éves ösztöndíjas tanulmányutat tett a Szíriai Arab Köztársaságban (1979-80). A Damaszkuszi Egyetemen arab irodalmat és muzulmán vallásjogot tanult. Tanulmányai jelentek meg a Theologiai Szemlében, a Confessioban és a Hitelben. Több terjedelmes szócikket írt a Világirodalmi Lexikon számára. Főiskolánkon arab nyelvet tanít óraadóként 1986 óta.

Önismeret és a másik megértése

Európa szellemi alkatának alapvonása, hogy miközben önmagához viszonyul, aközben tisztázza viszonyát más kultúrákhoz is. Az önismeret nem történhet a másik megértése nélkül; a tőle különböző kultúrához való kritikai viszonyulás egyszersem mind magán viseli az önkritika bélyegét. Az önmegértés tartalmazza a készséget mások megértésére, s fordítva is ez történik: a másik, a tőlem különböző megértése mindig önmagam jobb megismerését is jelenti. A sajátához és a máséhoz való együttes viszonyulás, a magaménak és a másénak közös sorsban való szemlélése Európa egyik legfontosabb szellemi sajátja.

Az európain kívüleső kultúrák jellegzetessége ezzel szemben az, hogy nem tudnak egyszerre, ugyanabban a szellemi elmozdulásban viszonyulni önmagukhoz és más kultúrákhoz. Az önismeret mindig kritikátlan önállításban történik, a másik megismerését ugyanakkor a kritikus elutasítás mozzanata kíséri. Különösen jellemző ez az iszlámra, amely mint kultúra, mint szellemi megformáltság csak a sajátán belül, csak az önmagához való viszonyulás részeként, az övének való kritikátlan alávetettségben, saját sorsának függvényeként képes a másik sorsát - tehát mindazt, ami nem iszlám - elfogadni.

Európa még akkor is, amikor önmagát kereszténynek nevezi, el tud tekinteni vallási érdekeitől, vagy amikor büszkén emlegeti vallási-szellemi gyökereit: a zsidó prófétizmust és a hellénizmus kultúra-világát, képes kritikai távolságot tartani egyébként nagyrabecsült elődeitől.

Az iszlám világa viszont minden tekintetben a vallásit hangsúlyozza. A gazdasági, politikai, szellemi értékek vallási érdekek kifejeződésai, az élet profán, szekuláris oldala nem más, mint a szentnek, a szakrálisnak sajátos vetülete. A szent és a profán, a vallási és a világi nem válik szét az iszlámban¹, minden

¹ Tomka Miklós: Világvallás - világhatalom: iszlám (Vigilia 1984/10. 742-748.)

politikai, gazdasági, kulturális állásfoglalás egyszersmind vallási álláspont is, ugyanígy a vallási megújulás mindig határozott politikai elkötelezettséggel jár²

Európa érdeklődése az iszlám iránt meglehetősen korai, mégis meg kell vallanunk, hogy talán az iszlám vallás és kultúra az egyetlen, amelyet a sok érintkezés ellenére nagyon kevésbé ismer Európa, s az iszlám az, amit nálunk Európában évszázadokon át egészen máig folyamatosan rosszul ismertek és ismételten félreértettek. Ennek több oka lehetséges. Az iszlám az egyetlen világvallás, amely a kereszténység megjelenése után lépett a történelem színpadára. Ismeretes, hogy kezdeti sikereit éppen a kereszténység kárára aratta. Ahol a "kard és a Korán" megjelent, ott tényleg veszélybe került mindaz, ami összefoglalóan "európainak" nevezhető. Az iszlámban valahogy a Kelet lázadását érezzük a Nyugattal szemben. Az iszlám szó hallatán az európai embert a fenyegetettség érzése keríti hatalmába. A fenyegetettség érzése túlzott félelmet vált ki, a félelem pedig "rossz tanácsadó" éppen annak megismerésében, akitől félünk. Az iszlámmal kapcsolatos ismereteink - gondoljunk csak a mindennapi ember véleményére, az aznapra érvényes "plebeia opinio"-ra, amelyben a rádió-televízió-újságírás "naprakész" informáltságát látjuk viszont - ebből a fenyegetettségi érzésből és a félelemből születnek. A hinduizmusban és a buddhizmusban nincs semmi félelmetes, sőt az európai ember még vonzalmat is érez miszticizmusa és exotikumá iránt, de az iszlámban félelmetes ellenséget lát, amellyel nem tud mit kezdeni, s amely létének alapjait fenyegeti.

És ez a félelem hatalmas tévedések és félreértések melegágya volt hosszú évszázadok óta. Épp' az iszlám volt az, amellyel szemben Európa a legkevésbé tudott európai módon viselkedni. Az iszlámtól való félelem Európát éppen európai mivoltában bénította meg, önmaga lényegéből forgatta ki, szellemi alkatának alapvonásától fosztotta meg.

Félelmet kiváltó nagy találkozások

Híres Mohammed-életrajzában Ibn Hisám (megh. 834-ben) úgy ábrázolja a halálához közeledő prófétát, mint aki világraszóló tervekkel foglalkozik. Leveleket ír, követeket küld az akkor ismert birodalmak uralkodóihoz, országok királyaihoz: "És követeket küldött Isten prófétája az övéi közül az uralkodókhoz, a nekik szóló írásokkal együtt, melyekben fölhívja őket az iszlám elfogadására". Küldetésük előtt így intette az övéit: "Ó emberek! Isten engem kegyelme jeléül küldött minden emberhez. Ne legyen meghasonlás köztetek énmiattam, mint ahogy' meghasonlás támadt a tanítványok között Jézus, Mária fia miatt".³

Mohamed küldetése egyetemes, világraszóló, minden embert hív az iszlám elfogadására, ezért az övéi között nincs helye az ellentéteknek, a meghasonlásnak, az iszlám ügyét csak egyetértésben lehet képviselni.

² Németh Pál: Az iszlám - társadalmi rendszer? (Theologiai Szemle 1981/4. 230-232.)

³ Abú Mohammed Adbelmalik ibn Hisám: Szírat en-Nabíj (Dár el-fikr é.n. 278-279.)

Mohamed életében az iszlám nem terjedt túl az Arab-félsziget határain, de az első kalifák irányításával hamarosan óriási területeken jutott uralomra az általa meghirdetett vallás. Az iszlám kezdeti sikerei nem pusztán katonai sikerek voltak. A Közel-Kelet keresztényei szinte "az iszlám karjaiba vetették magukat", az iszlám terjedését a "felszabadulás érzése" kísérte. A hódítókat mint "felszabadítókat" üdvözölték, mert az iszlámot jobban megértették, mint a kereszténységet, hisz' az iszlám keletibb volt, lelkeségüknek, gondolkodásuknak jobban megfelelt, mint a hellénizmus gondolati formáiba gondosan beleillesztett, filozófiai formulákba kényszerített keresztény tanítás. "A valláscsere szabad, természetes, ösztönszerű volt, olyan, mely minden egyéni akaraton, minden számító megfontoláson túl ment."⁴ Hegel ezért nevezi az iszlámot és gyors elterjedését "Kelet forradalmának", amely "kiegészítése annak, amit a Nyugaton látunk".⁵

Az iszlám tehát lényegét tekintve már eredetében egy hatalmas tiltakozás mindaz ellen, amit Nyugatnak, kereszténynek és európainak nevezünk. A keleti ember ezért mindig újra az iszlámban találja meg a védelmet azzal szemben, hogy ne kelljen nyugatíva, "kereszténnyé" és európaivá válnia, és ösztönösen mindig az iszlám oltalma alá menekül, ha azt érzi, hogy meg akarják fosztani a "sajátjától", attól a jogától, hogy "keleti" ember maradjon. Európa a keleti embernek ezt az ösztönösséget mindig gyanakodva szemlélte, a Nyugattal szembeni tiltakozását értelmetlennek látta, és hogy ez a tiltakozás az iszlám által vallási jelleget ölt, ez szükségképp' a fanatizmus rémét jeleníti meg számára. "Mert a fanatizmus az, - írja Hegel - hogy az ember **csak egyetlen meghatározáshoz** ragaszkodik, minden különöst, minden egyéb szilárdat elvet, és csak amazt akarja megvalósítani".⁶ A keleti ember - és itt továbbra is a Nyugattal szembenálló Keletre gondoljunk - egyetlen meghatározása az, hogy "muzulmán", és ehhez a meghatározáshoz szentül ragaszkodik, akármennyire félelmetes is ez a ragaszkodás, akármennyire ellenszenves, érthetetlen is ez a fanatizmus a "pluralista tendenciákhoz" szoktatott nyugati, keresztény és európai szemléletünk számára.

Az ókeresztény egyház, jobban mondva: az egyetemes (katolikus-ortodox, a kettő ekkor még nem vált szét) kereszténység öt nagy egyháztestben (patriarkhátusban) élte életét öt partiarkha (pápa) felügyelete alatt. Az öt patriarkhátus székhelyei: Róma, Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem (fontossági sorrendben). Ebből az ötből hármat már kezdeti sikerként "elnyelt" az iszlám; helyesebben: mindhármat a jelentéktelenségig, majdhogynem a névlegességig zsugorította. Konstantinápoly többszöri ostrom ellenére 1453-ig sikeresen ellenállt. Egyedül Róma maradt meg a keresztény Európa lelki-szellemi támaszának. A Római Patriarkhátus (katolikus egyház) területén két alkalommal tudott csak huzamosabb ideig berendezkedni a muzulmán uralom:

⁴ L. Caetani: Az iszlám szerepe a civilizáció fejlődésében, Budapest é.n. 22.

⁵ G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról, Budapest 1979. 623.

⁶ G. W. F. Hegel i. m. 624.

Spanyolországban (711-1492) és Magyarországon (1526-1686). Spanyolországban virágzó kultúrát hoztak létre a muzulmánok, Magyarországon viszont rettenetes károkat okoztak.

Az iszlám világ számára sok szenvedést és fájdalmat hoztak a keresztes hadjáratok (1096-tól 1291-ig összesen hét hadjárat). A keresztes háborúk sorozata lényegileg a keresztény Európa "szent háborúja" volt az iszlám világa ellen. A clermonti zsinaton II. Orbán pápa kitörő lelkesedéssel fogadott beszédével megnyerte Európát a keresztes háborúnak ("Deus lo volt" - "Isten így akarja"). A hadjáratok legitimitációja kettős. Egyrészt a keresztény szent helyek zavartalan látogatásának biztosítása (a "szent sír" felszabadításával), másrészt a pogányok elleni szent háború gondolata, amely egyébként teljesen idegen a keresztény eszmevilágtól. Hegel teológiai éleslátással ítéli meg a keresztes hadjáratokat mozgó "hiedelem minden hiúságát": "A keresztények meghódították Jeruzsálemet, de szellemükben ellenkezőjét hozták vissza annak, amit kerestek.... A szent sírban a keresztény világ nem találta meg azt, ami számára végső igazság. Ebben a sírban a kereszténység újra azt a választ kapta, mint a tanítványok, amikor ott az Úr testét keresték: «Mit kerestek a holtak között az élőt? Nincs itt, hanem feltámadott.» (Lukács ev. 24:5-6)."⁷

Európa lelkiismerete nem tudott megnyugodni a keresztes harcokban megjelenő intolerancia és vallási fanatizmus miatt. És a muzulmánok is mint fájó sebet emlegetik a sok kegyetlenséget és erőszakot, melyet a keresztes hadjáratok (al-hamlát asz-szalíbíjah) miatt kellett elszenvedniök.

Az első világháborút követően a győztes hatalmak a szétesett török birodalom térképét vonalzóval rajzolták újra. Mandátum-területeket alakítottak ki, és a cél nem volt más, mint a muzulmán Kelet lehető legnagyobb mértékű gazdasági kiaknázása. Természetesen közben elterjesztik saját civilizációjukat (közigazgatási és pedagógiai rendszerek, korrumpáló élvezetek, önző-nyerészkedő industrializmus), mellyel naponta lábbal tiporják a muzulmán népek érzelmi világát. A Közel-Kelet népei ösztönösen megérik, hogy Európa befolyása következtében egy uniformizált embermasszává zsugorodnak össze, melynek egyéb hivatása nincs, mint elősegíteni a nálánál civilizáltabb népek meggazdagodását. Vasutak, szállodák, hajózási útvonalak, távirók és távbeszélők, gazdasági szervezés és szociális intézkedések, a tőkének és a jólétnek ellenállhatatlan fegyvere kivétlenül készül a keleti embert minden sajátosságából, figyelmen kívül hagyva mindig és mindenütt élete vallási tényezőit. "A középkor keresztes vitéze azzal a szándékkal lépett Kelet földjére, hogy Mohammed vallásának híveit kardja élére hányja s hogy diadalra segítse a keresztény vallást. A modern keresztes vitéz pedig, akár mint **commis voyageur**, akár pedig mint bányákban, koncessziókban vagy másfajta felszerelésekben utazó

⁷ G. W. F. Hegel i. m. 672-673.

spekuláns jön Ázsiába, általában nem törődik az iszlámmal, mint ahogy nem sokat törődik a maga hitével sem."⁸

Iszlám tolerancia

A vallási türelmesség, latin szóval tolerancia, sajátosan európai fogalom. A türelmesség gondolata és gyakorlata régi, megtalálható Európán kívül is, de mint filozófiailag megvilágított fogalom csak a humanizmus és reformáció korától kezdett határozott alakot öltetni. John Locke műve a vallási türelméről (Epistola de tolerantia - Gouda 1689.) az alapvetése mindannak, amit azóta a vallási türelmesség kérdésében Európa el tudott érni, meg tudott valósítani.

Toleranciáról ebben az európai értelemben az iszlámon belül nem beszélhetünk, de ez nem jelenti azt, hogy az iszlám vallási szemléletéből és politikai gyakorlatából teljességgel hiányzott volna az, amit ma közönségesen vallási türelmességnek hívunk.

Az iszlám a maga teológiai önértelmezése szerint nem valami új vallás meghirdetését jelenti, hanem inkább valami réginek, valami elfelejtettnek, meghamisítottnak és eltorzítottnak az újra emlékezetbe idézését, helyreállítását, kiigazítását, megreformálását. **Reformálni akarja azt, ami deformálódott.** Nem új Istent hirdet, hanem a zsidóság-kereszténység-izlám közös istenét: "az Istent". Ezt jelenti az Alláh név (Lafzu-l-dzsálálah). Az iszlám nem más, mint az ősi-eredeti-hamisítatlan és igaz vallás helyre állítása, Ábrahám hitének és vallásának (millat-Ibráhím) eredeti formájában való hirdetése.

A Biblia könyvei eredetileg az egyetlen isteni kijelentést tartalmazták különböző nyelveken különböző népekhez intézve üzenetként. A korán kifejezetten említi "Ábrahám iratait", "Mózes iratait", a Tórát, Dávid zsoltárait és Jézus evangéliumát. Ezeket nem a mai, hanem hamisítatlan "eredeti" formájukban az iszlám "kijelentett könyveknek" ismeri el. Az isteni kijelentés e folyamatában Mohammed küldetése az utolsó, ő a próféták pecsétje (khátamu-l-anbijá): végérvényes megerősítése a kijelentés minden korábbi dokumentumának. "A Biblia, az Evangélium és a Korán - Mohammed Abduh (1849-1905) szerint - három egymással összefüggő könyv. A vallásos embernek mindháromat egyenlő figyelemmel és tiszteltettel kell olvasnia. Átalluk lett teljessé az isteni tanítás, és az igaz vallás az ő fényükkel tündökölt évszázadokon át." Az 1328-ban elhunyt kiváló muszlim teológus, Ahmed ibn Tejmíjah szerint a Tóra, az Evangélium és a Korán "összefüggő hagyományt" alkot.⁹

De nemcsak a szent iratok, hanem azok népei (ahlu-l-kitábejn) is (zsidók-keresztények-muszlimok) összetartoznak az egyetlen Isten iránti engedelmisségben. Egy Mohammednek tulajdonított példázatban (hadísz muttafaq 'alejh) a következőt olvashatjuk: "Így szólt a Próféta: A ti példátok és a

⁸ L. Caetani i.m. 27-28.

⁹ Német Pál: Párbeszéd lehetősége az iszlám és más világvallások hívei között. A Szilády Áron társaság évkönyve 1994-95. Kiskunhalas 1995. 21-29.

két könyv (Tóra és az Evangélium) népének példája hasonlatos a példázatbeli emberhez, aki bérmunkásokat fogad fel, és megkérdezi: Ki dolgozik nálam korahajnaltól délig egy pénzért? És dolgoztak a zsidók. Azután megkérdezte: Ki dolgozik nálam déltől a délutáni ima idejéig egy pénzért? És dolgoztak a keresztények. Azután megkérdezte: Ki dolgozik nálam délutántól egész napnyugtáig két pénzért? Ezek vagytok ti! Akkor megharagudtak a zsidók és a keresztények és ezt mondták: Hogy-hogy mi többet dolgozunk és kevesebbet kapunk? Így válaszolt: Elvettem-e abból, ami jog szerint jár nektek? Nemmel válaszoltak. Akkor így folytatta: Ez az én ajándékom, annak adom, akinek akarom" (V.ö. Máté evangéliuma 20:1-16).¹⁰ A példázat úgy ábrázolja a zsidókat, keresztényeket és muzulmánokat, mint ugyanannál a gazdánál munkálkodó bérmunkásokat, a különbség csak annyi, hogy a muszlimok kétszeres bért kapnak, de ez nem azért van, mert kétszer annyit munkálkodnak, hanem mert Isten ezt a maga jóságából ajándékként adja. A muszlim a zsidót és keresztényt testvérének tekinti és megkülönbözteti az "istentelenektől", még akkor is, ha úgy tartja, hogy a zsidókat Isten haragjának súlya terheli (maghdúb 'alejhim), a keresztények pedig eltévelyedtek (dállún). Ezért az iszlám területén (daru-l-iszlám) élhetnek zsidók és keresztények, és mint "ahlu-d-dzimmah" az iszlám oltalma alatt állnak és vallásukat szabadon gyakorolhatják.

Európa türelmessége

Az iszlám megjelenése Európa számára legelőször súlyos teológiai kérdés volt. Egy kereszténység után keletkezett vallás már létében kérdésessé tette a bibliai kinyilatkoztatás kizárólagossági igényét. Az alapkérdés az volt, hogy hova sorolható az iszlám keresztény teológiai szempontból. Damaszkuszi Szent János (megh. 749-ben), aki az omajjádák uralma alá tartozó Damaszkuszban született 675 körül, apja a kalifa hivatalnok, s apja után rövid ideig ő is adófelügyelő (logothetész) volt, de hivataláról hitbeli okok miatt lemondott. Egyik jelentős művében, amelyet az eretnkségekről (Peri hairezeón) írt, a 100. fejezetben mint keresztény eretnkségekről emlékezik meg az iszlámról. Az iszlámot így nevezi: "laoplanész thrészkeia tón Iszmaélitón" - magyarul: "az iszmaeliták népeket tévelygésbe vivő vallása", ami nem más, mint a "prodromosz tou Antikhrisztou" - "az Antikrisztus előfutára". Ez a vélemény egészen a reformáció koráig lényegileg változatlanul tartotta magát, még Luther is azt hangoztatja, hogy a pápaság mellett az iszlám ("a törökök") a kereszténység legveszedelmesebb belső ellensége.

A humanizmusban megjelenő türelmességi gondolat az iszlámra vonatkozóan G. E. Lessing Bölcs Náthán ¹¹ c. drámai költeményében kapott irodalmi rétékkü megfogalmazást. A költeményben szerepel egy példázó mese, mely a három monotheista világvallás egymáshoz való viszonyát igyekszik megvilágítani. Élt Keleten egy ember, akinek volt egy gyönyörű,

¹⁰ Abdusszalám Mohammed Hárún: Al-alfu-Imukhtarah min Szahih-al-Bukhári I. kötet 333.

¹¹ G. E. Lessing: Bölcs Náthán, Budapest 1979. 85-89.

varázshatalommal rendelkező gyűrűje. Őrizte, óvta, s hogy illetéktelen kézbe ne kerüljön, meghagyta legkedvesebb fiának, hogy ő is a legkedvesebbnek adja tovább a gyűrűt. Így jutott a gyűrű egy olyan apához, kinek mindhárom fia egyformán kedves volt, mindháromat egyformán szerette, s mindnek odaígérte a gyűrűt. Amikor halála közeledtét érezte, zavarba jött, mit tegyen, egyik fiát sem akarta rútul becsapni. Egy aranymívessel elkészíttetett két másolatot. A másolatok oly remekül sikerültek, hogy az apa sem ismerte meg az eredetét. Mindhárom fiának adott egy-egy gyűrűt és meghalt. Mindegyikük biztos volt abban, hogy apja nem szedhette rá, vádolta hát a testvéreit. Bíróhoz mentek, de az nem tudott dönteni. A döntés helyett egy jótanácsot adott. Az atya bizonyára mindhárom fiát egyként szerette, s nem akart elnyomni kettőt, hogy egynek kedvezzen. Viselje hát mindegyikük gyűrűjét úgy, mintha az igazi volna, igyekezzen gyűrűje varázshatalmát megmutatni, s jóságával nyerje el mindenki tetszését, hogy úgy lássék: övé az igazi!

A példabeszéd értelme világos. Nem a dogma és a tan a fontos, hanem a hitből fakadó cselekedet. A dogmatikai ellentétek háttérbe szorulnak a szív tisztasága, a szándék nemessége mögött.

A modern iszlámtudomány tudós művelőinek többsége zsidó és keresztény teológus volt. A kölcsönös teológiai megértés terén kialakultak olyan elméletek, amelyek a saját teológia alapján próbálják a másikat megérteni és értékelni. L. Massignon (1883-1962), a neves iszlámtudós átveszi az iszlám híveitől a három mennyei eredetű vallás (ad-dijánátu-sz-szamávijah) sémáját: Izráel, Egyház, Iszlám. Szerinte az iszlám hiteles útja az üdvösségnek, a Prófétája igazi próféta. Youakim Moubarac¹², Massignon tanítványa szerint a kereszténység és az iszlám az üdvösség párhuzamosan futó két útja. Ábrahám atya Izsáknak és a zsidó népnek (test szerinti Izráel), ebből a népből született Krisztus, akitől a lelki Izráel, az egyház ered, amely várja Krisztus második eljövételét. Ugyanez a séma az iszlám oldalán: Ábrahám atya Iszmáelnek és az arab népnek (test szerinti Iszmáel), ebből a népből született Mohamed, akitől a lelki Iszmáel, az iszlám ered, amely várja Krisztus második eljövételét. Ez a modell azonban, bármily tetszetős is, a legfontosabbat mégsem magyarázza meg, ti. hogy mi a két vallásnak az egymáshoz való kapcsolata.¹³

A 20. század második felében új helyzetet teremtett, hogy Európa nem utazik többé az iszlám világába (keresztesek, gyarmatosítók), hanem fordított az áramlás; Európa saját területére csábítja a muzulmánokat. Saját civilizációját teszi csábítóvá és kívánatosná a hazájukban boldogulni nem tudó muzulmánok előtt. Európa anyagi kultúrájával el tudja varázsolni a keleti embert, de kérdés, hogy közben mi zajlik a lelkek mélyén, Európa szellemi kultúrája, lelkisége, vallása megérinti-e a muzulmán vendégmunkások tömegeit vagy sem. Aki anyagilag integrálható, integrálható-e szellemileg is? Bekövetkezik-e az asszimiláció, vagy

¹² Youakim Moubarac: *Muslimen unter uns*. München 1983.

¹³ Ary Roert Crollius: *Mozlimok és keresztények a békéért való küzdelemben (Metapolitikai elmélkedések)* Mérleg 1978/2. 146-147.

újra lázad a keleti ember a Nyugat ellen? Megtalálja-e ismét támaszát az iszlámban? Lesz-e reneszánsza - most már Európán belül - az iszlámnak? Lesz-e gazdasági-társadalmi-politikai szerepe az új évezred küszöbén? Kap-e új impulzusokat Európa egy megújult, Európában született és újjászületett iszlámtól, vagy a tömegméretűvé vált európai muzulmán jelenlét csak elhanyagolható részletkérdés: a vendég vendég marad, s csak úgy lelhet otthonra, ha elszakítja magát keleti gyökereitől.